

**MÜASİR DÖVRDƏ QUBA-XAÇMAZ ZONASININ
TORPAQ-EKOLOJİ ŞƏRAİTİNİN SƏCİYYƏSİ**

G.M.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə respublikamızda həm təbii şəraitinə, həm də özünün iqtisadi-coğrafi mövqeyinə görə bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malik olan Quba-Xaçmaz zonasının torpaq-ekoloji şəraitindən və torpaqlarının eroziya durumundan bəhs edilir.

Giriş. Azərbaycanın əlverişli iqlim şəraiti, zəngin bitki örtüyü, saf suları və münbit torpaqları hələ çox qədim zamanlardan insanları özünə cəlb etmişdir. Yüz illərlə bu diyarın torpaqları əkilmiş, biçilmiş, otarılmış və neçə-neçə insan nəslini öz qoynunda bəsləmişdir. Bununla belə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrin ortalarına kimi Azərbaycanın əksər təbii ekosistemləri və landsaft kompleksləri özünün ilkin antropogendən əvvəlki formalarını qoruyub saxlamışdır. Lakin son 100-150 ildə, xüsusən də XX əsr ərzində sənayenin, nəqliyyat və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə və xalqın yüksəlişinə səbəb olsa da, Respublikanın təbii şəraitində əsaslı dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır. Nəticədə bəzi yerlərdə torpağın, hava və su hövzələrinin çirklənməsi insan orqanizmi üçün təhlükəli həddə çatmış, eroziya, şorlaşma və şorakətləşmə nəticəsində torpaq örtüyünün, yay və qış otlaqlarının deqradasiyası güclənmiş, meşə ekosistemləri ayrı-ayrı regionlarda ya tamamilə məhv olmuş, ya da öz təbii-tarixi strukturunu və arealını dəyişmişdir {1}.

Tədqiqatın obyektı və metodikası. Tədqiqat Quba-Xaçmaz zonasında, yəni Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında yayılmış torpaqlarda aparılmışdır. Tədqiqat zamanı çöl və kameral üsullarından istifadə edilmişdir.

Quba-Xaçmaz zonası şimal-qərbdən Dağıstan MR, cənub-qərbdən Baş Qafqaz silsiləsi, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Zona inzibati baxımdan Quba, Qusar, Xaçmaz, Dəvəçi, Siyəzən rayonlarını əhatə etməklə ümumi sahəsi 696,5 min hektar olub, respublika ərazisinin 8,1% -ni təşkil edir.

Relyef quruluşu cənub və qərbdən dağlıq olmaqla Baş Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacı və yan silsilənin cənub-şərq hissələrini tutur. Yan silsilənin şimal-qərb civarında ən yüksək nöqtəsi başı daima qarlı örtülü Şahdağ (4252 m) zirvəsidir. Şimal-şərqdə isə Beşbarmaq dağı (800 m) ən yüksək zirvə hesab olunur. Ümumiyyətlə, ərazinin ən alçaq nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 28 m aşağıda (Xəzər dənizi sahilində), ən yüksək nöqtəsi isə 4468 m (Bazar düzü) hündürlükdə yerləşmişdir. Ərazidə mövcud olan Quba-Qusar maili düzənliyi dəniz səviyyəsindən 250-

600 m yüksəkdə olub, şərqə tərəf Xəzər dənizinə doğru azalır. Maili düzənliyin yuxarı hissəsinin relyefi dalğavari və bəzi yerlərdə dərəli-təpəlidir. Aşağı hissəsinin relyefi tədricən alçalaraq allüvial və Xəzər dənizinin qədim çöküntüləri ilə örtülmüş dənizsahili düzənliklə birləşir. Düzənliyin dağ döşünə birləşən bəzi sahələrində qədim dəniz terrasları müşahidə olunur. Dəniz sahili boyunca şimal-qərbə tərəf uzanan qum təpələri özünəməxsus relyef forması yaradır. Torpaqəmələgətirən süxurlar başlıca olaraq yaşca üçüncü, dördüncü dövr və Xəzər dənizinin qədim çöküntülərindən ibarətdir. Ərazinin düzənlik hissəsi üçün Yan silsilədən axıb gəlmiş qalın prolüvial, allüvial və konqlomeratlardan təşkil olunmuş çöküntü materialları səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, zonada şərqə doğru hərəkət etdikcə torpaqəmələgətirən süxurların mənşəyi və keyfiyyətinin əsaslı şəkildə dəyişdiyi müşahidə olunur.

Bölgənin bitki aləmi çox müxtəlifdir. Belə ki, yüksək dağlıq ərazilər qayalıq, subalp və alp çəmən və bəzi ərazilərdə isə bozqır-çəmən bitkiləri ilə müşayiət olunur.

Orta dağlıq və qismən alçaq dağlıq ərazilərdə enliyarpaqlı meşələr (palıd, fıstıq, vələs və s. cinslər) bir qədər aşağı qurşaqda isə əsas etibarlı ilə bozqır-ot bitkiləri, seyrək meşə və kserofil meşə kolluqlar geniş yayılmışdır. Maili Quba-Qusar düzənliyində bozqır bitkiləri üstünlük təşkil edir. Ərazidə yarımşəhra bitkiləri ilə yanaşı, ən çox geniş yayılan yabanı taxıl fəsiləsinə mənsub bitki növləridir. Dəniz sahili düzənlikdə əsasən şoran və qum bitkiləri, qismən isə yarımşəhra və bataqlıq bitkiləri seyrək örtük əmələ gətirir.

Bitki aləminin inkişafında mühüm rol oynayan ərazinin iqlim şəraiti, eləcə də torpaqəmələgəlmə prosesində, xüsusilə bitki qalıqlarının parçalanmasında və onların üzvi maddələr şəklində torpağa daxil olmasında fəal iştirak edir. Zonanın düzənlik və dağətəyi hissəsində mülayim isti, yüksək dağlıq ərazilərdə soyuq və rütubətli, bir qədər fərqli Samur-Dəvəçi düzənliyində isə yayı quraq keçən mülayim isti, yarımşəhra və quru bozqır iqlim şəraiti hakimdir.

Quba-Xaçmaz zonasının ekoloji xüsusiyyətlərinin təsvirindən görüldüyü kimi, o, mürəkkəb iqlim-relyef-bitki xüsusiyyətlərinə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq burada landşaftın əsas ünsürü olan torpaqların coğrafi yayılması və genetik cəhətdən formalaşması prosesi mürəkkəb ekoloji şəraitdə getmişdir. Zonada torpaq örtüyü şaquli zonalıq qanununa uyğun olaraq yayılmışdır {2}.

Beləliklə, yuxarıda təsvirini verdiyimiz ərazinin səth quruluşu, iqlim şəraiti, bitki örtüyü və torpaqəmələgətirən süxurların xassəsi və digər amillər zonanın mövcud torpaq örtüyünün tərkib hissəsinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Torpaqəmələgətirən amillərin nəticəsi olaraq torpaq örtüyünün aşağıdakı tərkib hissəsi müəyyənləşdirilmişdir {3} (cədvəl 1).

Müasir dövrdə zonanın torpaq örtüyündə təbii və antropogen proseslərin təsiri nəticəsində neqativ dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, torpaq örtüyündə baş verən eroziya prosesləri torpaqların keyfiyyət parametrlərinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə zonanın ümumi torpaq ehtiyatlarının eroziya durumu (ha/%) göstərilmişdir {3} (cədvəl 2).

Cədvəl 1

Bölgənin torpaq örtüyünün tərkibi

S/s	Tip və yarım tiplər	Sahə	
		ha	%
1	İbtidai və torflu dağ-çəmən	33680	4,8
2	Çimli dağ-çəmən	109159	15,7
3	Çəmənləşmiş dağ-meşə	27990	4,0
4	Tipik qonur dağ-meşə	61106	8,8
5	Karbonat qalıqlı, qismən bozqırlaşmış qonur dağ-meşə	20715	3,0
6	Çimli karbonatlı dağ-meşə	4178	0,6
7	Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə	114551	16,4
8	Tipik qəhvəyi dağ-meşə	34584	5,0
9	Karbonatlı və bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə	31201	4,5
10	Tünd və adi dağ boz-qəhvəyi	18119	2,6
11	Açıq dağ boz-qəhvəyi	7290	1,0
12	Tipik və karbonatlı çəmən-qəhvəyi	42362	6,1
13	Tünd və adi şabalıdı	56322	8,1
14	Qismən qalıq şorlaşmış açıq şabalıdı	4135	0,6
15	Qismən şorakətli və şoranlı bozuntul və boz-qonur	6109	0,9
16	Yuyulmuş və karbonatlı (tuqay) çəmən-meşə	43593	6,3
17	Subasar-allüvial-çəmən	32930	4,7
18	Dyunlu təpəcikli qumlar	16366	2,3
19	Çılpaq qayalıqlar və səthə çıxmış müxtəlif süxurlar	32112	4,6
Cəmi		696502 8,1	100

Cədvəl 2

Bölgənin ümumi torpaq ehtiyatlarının eroziya durumu (ha / %)

S/s	Rayonlar	Ümumi sahə	Eroziya dərəcəsi				
			Eroziyasız sahə	Cəmi eroziyalı sahə	O cümlədən		
					zəif	orta	şiddətli
1	Quba	261032	133097	127935	68005	24240	35960
		37,5	51,0	49,0	53,1	18,9	28,0
2	Qusar	149953	57128	92825	48295	24330	20200
		21,5	38,1	61,9	52,0	26,2	22,8
3	Dəvəçi	108821	54301	54520	14475	18345	21700
		15,6	49,9	50,1	26,4	33,6	39,8
4	Siyəzən	70341	14728	55613	17218	13180	25125
		10,1	21,0	79,0	31,0	23,7	45,3
5	Xaçmaz	106355	67865	38490	26735	8480	3275
		15,3	63,8	36,2	69,5	22,0	8,5
Cəmi		696502	372119	369383	174728	88575	106080
		8,1	47,0	53,0	47,3	24,0	28,7

Ümumiyyətlə, respublikamızın digər zonalarında olduğu kimi, Quba-Xaçmaz zonasında da torpaq örtüyündə baş verən eroziya proseslərinə qarşı kompleks mübarizə tədbirlər proqramının işlənilməsinə və bunun həyata keçirilməsinə ciddi zərurət yaranmışdır.

Nəticə

Tədqiqatlar nəticəsində Quba-Xaçmaz zonasının torpaq örtüyünün tərkibi təhlil edilmiş və bölgənin ayrı-ayrı rayonları üzrə torpaqların eroziyaya uğrama dərəcəsi göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın ekotik problemləri: elmi, hüquqi, mənəvi aspektlər. Bakı: Elm, 2004, 380 s.
2. Məmmədov Q.Ş., Quliyev V. A. Azərbaycanın şimal-şərq əkinçilik zonası torpaqlarının qiymətləndirilməsi. Bakı: Elm, 2002, 228 s.
3. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 2007, 856 s.

ПОЧВЕННО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГУБА-ХАЧМАЗСКОЙ ЗОНЫ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Г.М.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье описываются почвенно-экологические условия и эрозионное состояние почв Губа-Хачмазской зоны, которые обладают рядом важных качеств как по своим природным условиям, так и по своему экономическо-географическому положению.

THE CHARACTERISTICS OF SOIL- ECOLOGICAL CONDITION OF GUBA-KHACHMAZ ZONE FOR CONTEMPORARY PERIOD

G.M. ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article studies soil-ecological and erosional conditions of Guba-Khachmaz region, having important features for both its natural and economical-geographical conditions.